

туриш билан қўрқитиш мавжуд бўлиши зарурлиги билан тўлдирилган. Қонуннинг 155-моддасида психиатрия касалхонасига ғайриқонуний равишда жойлаштирилганлик учун икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ ёхуд муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда энг кам ойлик иш ҳақининг қирқ бараваригача миқдорда жарима тариқасидаги жазо белгиланган.

Шундай қилиб, юқорида биз тўхталиб ўтган мамлакатларнинг жиноят қонунларидаги инсоннинг шахсий озодлигига қарши жиноятлар тўғрисидаги нормаларни таҳлил қилиш асосида миллий қонуниimizга :

**биринчидан**, қонунда ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш учун бундай маҳрум қилишнинг муддатларига қараб, жиноий жавобгарликни дифференциация қилиш (масалан, 1992 йилги Франция ЖК ва 1998 йил 15 ноябрь таҳриридаги 1871 йилги Германия ЖК – шундай қоида Ўзбекистон Республикаси ЖКга киритилиши лозим, деб ҳисоблаймиз);

**иккинчидан**, жиноят қонунида “одам ўғирлаш”, “ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш” ҳамда инсон шахсий озодлигига қарши бошқа тажовузларнинг тўлиқ ва аниқ таърифларини мустаҳкамлаш (1998 йилги Латвия Республикасининг Жиноят қонуни) мақсадга мувофиқ бўлади.

**Аннотация:** мазкур мақола айрим хорижий мамлакатлар жиноят қонунларида шахснинг озодлигига қарши жиноятлар учун жавобгарлик масалаларига бағишланган.

**Калит сўзлар:** жиноят, жиноий жавобгарлик, жазо, озодлик, қамоқ, озодликдан маҳрум қилиш.

**Аннотация:** данная статья посвящена вопросам уголовной ответственности за преступления против свободы в уголовных законах некоторых зарубежных стран.

**Ключевые слова:** преступление, уголовная ответственность, наказание, свобода, арест, лишение свободы.

**Annotation:** This article focuses on issues of criminal responsibility for crimes against freedom in criminal laws of some foreign countries.

**Key words:** crime, criminal responsibility, punishment, freedom, arrest, imprisonment.

#### Адабиётлар рўйхати:

1. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и новейшее время. – М., 2000.
2. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции. – М., 1996.
3. Уголовное уложение для Северо-Германского союза. – СПб., 1871.
4. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть // Под ред. И.Д.Козочкина. – М., 2004.
5. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. – М., 2006.

**И.Рустамбеков**

юридик фанлари номзоди, доцент

#### ЭЛЕКТРОН ТИЖОРАТНИНГ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Электрон тижорат муносабатлари глобал характерга эга бўлган Интернет тармоғи орқали амалга оширилиши, мазкур муносабатлар халқаро даражада мавжуд бўлиши, бу эса ўз навбатида мазкур муносабатларни халқаро-ҳуқуқий тартибга солиниш талаби мавжудлигини кўрсатади. Электрон тижоратни халқаро-ҳуқуқий тартибга солишда халқаро ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, электрон тижорат муомаласини тартибга солиш масалалари кўпгина ҳукуматлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлари томонидан муҳокама қилинади. Хусусан, мазкур масалалар ЮНСИТРАЛ, БМТ, ЮНКТАД, ИМБТ, ИКАО, БСТ, ИХРТ доирасида муҳокама қилинган. Электрон тижорат масалалари билан бир қатор минтақавий халқаро ташкилотлар, авваламбор, электрон тижоратни минтақавий даражада тартибга солишда айниқса катта муваффақиятларга эришган Европа Иттифоқи<sup>1</sup>, Араб Давлатлари Лигаси ва НАФТА ҳам шуғулланади.

Электрон тижорат масалалари айрим ноҳукумат ташкилотлари, хусусан, МТП, ММК, МСЖД, ИАТанинг қизиқишлари доирасига ҳам киритилган. Ахборот ҳуқуқи ва электрон тижорат муаммоларининг мураккаблиги ва ранг-баранглиги сўнгги йилларда уларни ечиш билан махсус шуғулланадиган бир қатор ноҳукумат ташкилотлари тузилишига сабаб бўлди: Европа электрон хабарлар бўйича уюшмаси, Интернет ҳуқуқи ва сиёсат форуми (Internet Law and Policy Forum, ILPF), Глобал ахборот инфратузилмаси бўйича форум (Forum for the Global Information Infrastructure, GIIC)<sup>2</sup>, Ахборот технологиялари ва хизматлари бўйича Бутунжаҳон альянс (World Information Technology and Services Alliance, WITSA)<sup>3</sup>.

Аммо электрон тижоратни тартибга солишга дахлдор органлар ва ташкилотларнинг кўпчилиги ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, салбий томонларга ҳам эга. Бугунги кунда уларнинг иши ҳатто муаммонинг умумий жиҳатлари бўйича ҳам мувофиқлаштирилмайди, халқаро ташкилотлар фаолиятида баъзан бир-бирини тақдорлаш кузатилади. Кўпгина халқаро ташкилотлар электрон тижоратнинг у ёки бу жиҳатларини ўз фаолияти предметига татбиқан кўриб чиқаётганда, хусусий масалаларга ҳам мурожаат этади ва бу электрон тижоратни тушунишда келишувга эришишга монелик қилади. Ваҳоланки, айниқса, тегишли ҳуқуқий базани яратиш йўллари ва воситалари хусусида бундай келишувга эришиш зарур.

Электрон тижорат жорий этилиши муносабати билан аниқлик киритилиши лозим бўлган ҳужжатлар қаторига энг аввало қуйидаги халқаро шартномалар киради: 1924 йилги Коносамент тўғрисидаги айрим

<sup>1</sup> ЮНСИТРАЛ, ЕИК, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ҳужжатлари асосида ЕИ тижорат фаолиятининг янги технологияларидан фойдаланиш қоидаларини белгилайдиган бир қатор норматив ҳужжатларни ишлаб чиқди ва қабул қилди. Бугунги кунда электрон тижоратнинг турли жиҳатларини тартибга солувчи ўндан зиёд директивалар қабул қилинган.

<sup>2</sup> <http://www.giic.org>

<sup>3</sup> <http://www.witsa.org>

қоидаларни бир хиллаштириш тўғрисида Халқаро конвенция (1968 йилги Коносамент тўғрисидаги айрим қоидаларни бир хиллаштириш тўғрисида Халқаро конвенцияни ўзгартириш ҳақидаги Протокол билан тасдиқланган тахрирда), 1978 йилги Юлқарни денгизда ташиш тўғрисидаги БМТ Конвенцияси, 1980 йилги Халқаро аралаш юлқарни ташиш тўғрисидаги БМТ Конвенцияси, 1929 йилги Халқаро юлқарни ҳавода ташишга тегишли айрим қоидаларни бир хиллаштириш тўғрисида Варшава конвенцияси (1955 йилги Варшава конвенциясини ўзгартириш тўғрисидаги Гаага протоколи тахририда), 1929 йил 12 октябрда Варшавада имзоланган ва 1955 йил 28 сентябрдаги Гаага протоколи билан тўлдирилган Халқаро юлқарни ҳавода ташишга тегишли айрим қоидаларни бир хиллаштириш тўғрисидаги конвенцияни тўлдирувчи 4-сон Монреал протоколи, 1944 йилги Халқаро фуқаро авиацияси тўғрисида конвенция (Чикаго конвенцияси), 1991 йилги Халқаро савдода транспорт терминаллари операторларининг жавобгарлиги тўғрисида БМТ Конвенцияси, 1989 йилги Халқаро юлқарни йўлларда ташиш тўғрисида Америкалараро конвенция, 1956 йилги Халқаро юлқарни йўлларда ташиш шартномаси (CMR) тўғрисида конвенция, 1987 йилги ЕИХ ва ЕЭСУ аъзо-давлатлари ўртасида транзит умумий таомиллари тўғрисида конвенция, 1980 йилги Халқаро юлқарни темир йўлда ташиш тўғрисида конвенция (COTIF/CIM), 1980 йилги Халқаро товарлар олди-сотди шартномалари тўғрисида БМТ Конвенцияси, 1988 йилги ЕИХ ва ЕЭСУ аъзо-давлатлари ўртасида товарлар савдосида расмийлаштирилган соддалаштириш тўғрисида конвенция, 1988 йилги Халқаро факторинг тўғрисида УНИДРУА конвенцияси, 1988 йилги Халқаро ўтказиладиган векселлар ва халқаро оддий векселлар тўғрисида БМТ Конвенцияси, 1995 йилги Мустақил қафолатлар ва захира аккредитивлар тўғрисида БМТ Конвенцияси, 1975 йилги ИРУ дафтарчасини қўллаган ҳолда халқаро юлқарни ташиш тўғрисида божхона конвенцияси, 1982 йилги Чегарада юлқарни назорат қилишни уйғунлаштириш тўғрисида халқаро конвенция, 1989 йилги Хавфли юлқарни автомобиль, темир йўл ва ички сув транспортида ташишда етказилган зарар учун фуқаролик жавобгарлиги тўғрисида конвенция, 1957 йилги Хавфли юлқарни халқаро йўлларда ташиш тўғрисида Европа битими.

XX асрнинг сўнги чорагида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича комиссияси (UNCITRAL<sup>1</sup>) ва Хусусий ҳуқуқни бир хиллаштириш халқаро институти (UNIDROIT<sup>2</sup>) савдони тартибга солувчи қонун ҳужжатларидаги фарқлар ва зиддиятлар билан белгиланган халқаро савдо учун тўсиқларни халқаро конвенцияларни ишлаб чиқиш йўли билан бартараф этиш мақсадида халқаро савдо ҳуқуқини бирхиллаштириш ва мувофиқлаштириш борасида фаолият олиб борди.

Ушбу машаққатли иш натижасида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти конвенциялари (халқаро товарлар олди-сотди шартномалари тўғрисида, халқаро товарлар олди-сотдисиди даъво муддатининг ўтиши тўғрисида, 1978 йилги юлқарни денгизда ташиш тўғрисида ("Гамбург қоидалари"), халқаро савдода транспорт терминаллари операторларининг

жавобгарлиги тўғрисида, халқаро ўтказиладиган векселлар ва халқаро оддий векселлар тўғрисида, мустақил қафолатлар ва захира аккредитивлар тўғрисида), намунавий қонунлар (халқаро савдо арбитражи тўғрисида, халқаро кредит ўтказмалари тўғрисида, товарлар (ишлар) ва хизматларни харид қилиш тўғрисида), UNCITRAL Арбитраж регламенти, UNCITRAL Ярашув регламенти ва ҳуқуқий қўлланмалар (қурилиш учун халқаро контрактлар тузиш, муқобил савдо битимлари ва маблағлар электрон ўтказмаси бўйича) қабул қилинди<sup>3</sup>.

Яқин вақтгача электрон тижорат соҳасида халқаро ҳуқуқий тартибга солишни қамраб олган UNCITRAL асосий ҳужжатлари 1996 йилги Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонун<sup>4</sup> ва 2000 йилги Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонун<sup>5</sup> ҳисобланади.

Анъанавий тижоратдан ностандарт шаклга ўтиш жараёнига халқаро ташкилотларнинг жиддий муносабатини 1984 йилда UNCITRAL ўн еттинчи сессиясида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибининг "Маълумотларга автоматик ишлов беришнинг ҳуқуқий жиҳатлари" деб номланган маърузаси кўриб чиқилгани ҳам тасдиқлайди. Унда ЭХМ ёзувларининг юридик қиммати, ёзма шакл талаби, ҳақиқийликни тасдиқлаш, умумий шартлар, жавобгарлик ва коносаментлар билан боғлиқ айрим ҳуқуқий муаммолар белгиланди. Комиссия Европа иқтисодий комиссияси ҳомийлигида иш олиб бораётган Халқаро савдо таомилларини соддалаштириш маркази (CEFACT)<sup>6</sup> ва бошқарув, савдо ва транспортда электрон маълумотларни айирбошлаш тизимини ишлаб чиқиш (EDIFACT)<sup>7</sup> учун жавоб берувчи Савдо ва тараққиёт бўйича БМТ Конференцияси (UNCTAD)<sup>8</sup> маърузасини маълумот учун қабул қилди.

UNCITRAL 1996 йил 12 июнда ўзининг йигирма тўққизинчи сессиясида Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонун лойиҳасини тахрир гуруҳи томонидан унга киритилган ўзгартиришлар билан бирга кўриб чиқиб, Намунавий қонунни ва уни қабул қилиш бўйича Қўлланмани якуновчи кўринишда қабул қилди. Мазкур Намунавий қонун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 1996 йил 16 декабрдаги A/51/628-сон Резолюцияси билан тасдиқланди.

Шундай қилиб, 1996 йилги UNCITRAL Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонуни 1996 йилнинг энг қутилган ҳуқуқий ҳужжати бўлди, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз. У қабул қилингунга қадар ўн икки йил давомида (1984 йилдан 1996 йилгача) тайёргарлик ишлари амалга оширилди, бу давр ичида UNCITRAL муҳокамасига ҳам тегишли қонун қоидаларини ишлаб чиқиш бўйича ишчи гуруҳларнинг, ҳам Котибиятнинг, ҳам юқорида қайд этилганидек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибининг маърузалари киритилди:

<sup>3</sup> Қаранг: Руководство по принятию Типового закона UNCITRAL об электронной коммерции // [www.garant.ru](http://www.garant.ru)

<sup>4</sup> UNCITRAL Электрон тижорат тўғрисида Намунавий қонуни (Model law on electronic commerce (MLEC))

<sup>5</sup> UNCITRAL Электрон имзолар тўғрисида Намунавий қонуни (Model law on electronic signatures (MLES))

<sup>6</sup> CEFACT — United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business

<sup>7</sup> EDIFACT — Electronic data interchange for administration, commerce and transport

<sup>8</sup> UNCTAD — United Nations Conference on Trade and Development

<sup>1</sup> UNCITRAL — United Nations Commission on International Trade Law.

<sup>2</sup> UNIDROIT — Institut International Pour L'Unification du Droit Prive (International Institute for the Unification of Private Law).

- “Маълумотларга автоматик ишлов беришнинг ҳуқуқий жиҳатлари” (1984 йил);
- “Компьютер ёзувларининг юридик қиммати” маърузаси (1985 йил);
- “Контрактларни электрон усулда тузишга доир ҳуқуқий масалалар бўйича дастлабки тадқиқот” маърузаси (1990 йил);
- “Электрон маълумотларни айирбошлаш” маърузаси (1991 йил);
- Электрон маълумотларни айирбошлашнинг ҳуқуқий жиҳатлари тўғрисидаги Намунавий қонун лойиҳаси (1994 йил).

А.С.Комаров қайд этганидек, “у замонавий коммуникация ва ахборотни сақлаш воситаларидан, хусусан электрон ахборот айирбошлаш, электрон почта ва факсимил алоқадан ҳам Интернет глобал тармоғи ёрдамида, ҳам усиз фойдаланиш учун қулай шароитлар яратиши лозим эди. Намунавий қонун қоғоз шаклидаги ҳужжат айланишидан фойдаланувчи коммуникациялар концепциялари учун функционал эквивалентларни белгилайди, хусусан “ёзма шакл”, “имзо” ва “асл нусха” тушунчаларига таъриф беради”<sup>1</sup>. Электрон хабарларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш имконини берадиган стандартлар биринчи марта шундай юксак даражада мустаҳкамланди. Бу маълумотларни электрон айирбошлашни кенг тарқатиш учун зарур эди. Электрон тижоратни умумий норматив тартибга солишни белгилар экан, Намунавий қонун иқтисодий фаолиятнинг алоҳида соҳалари орасида фақат юкларни ташишни айтиб ўтади ва рўйхатни очиқ қолдиради. Намунавий қонун нормаларини манфаъдор давлатлар миллий қонунчиликка имплементация қилишларини енгиллаштириш учун UNCITRAL Намунавий қонунни қабул қилиш бўйича Қўлланмани ишлаб чиқди. Мазкур Қўлланмадан тегишли вазиятларда қонуннинг айрим қоидаларини шарҳлаш учун фойдаланилиши ҳам мумкин.

Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонун лойиҳасини тайёрлаш жараёнида чиқарилган асосий хулосалардан бири қуйидагича янграйди: ҳужжатларни қоғозда тузиш ёки имзолашга доир мажбурий талаблар халқаро савдода компьютерлар ва уларнинг ўртасидаги алоқа каналларидан фойдаланиш йўлида жиддий юридик тўсиқ ҳисобланади. Компьютерларда сақланаётган маълумотлардан суд муҳокамасида далил сифатида фойдаланиш эса, аксинча, бирон-бир мамлакатда жиддий ҳуқуқий муаммолар туғдирмайди.

Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонуннинг деярли барча моддалари мазкур қонунга қўшилаётган давлат томонидан белгиланган ҳолларда уларнинг моддаларини изоҳот билан қўллаш ва қўлламаслик имкониятини назарда тутди.

UNCITRALнинг электрон маълумотларни айирбошлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш учун мўлжалланган иккинчи асосий ҳужжати 2001 йил 12 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 85-чи ялпи мажлисида қабул қилинган Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонун ҳисобланади. Мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжат электрон имзолардан савдо фаолиятида фойдаланилган ҳолларда қўллаш учун мўлжалланган. Бунда савдо фаолияти, Электрон

тижорат тўғрисидаги Намунавий қонунда бўлганидек, ҳам шартномавий, ҳам шартномадан ташқари савдо муносабатларидан келиб чиқадиган барча масалаларни қамраб олиш учун мумкин қадар кенг талқин қилинади.

Электрон тижорат тўғрисидаги Намунавий қонун асосан электрон савдо “ахборот майдони” ва маълумотлар айирбошлашнинг ҳуқуқий режимини белгилашга бағишланган бўлса, Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонунда электрон имзони яратиш ҳуқуқий режими, узатилаётган маълумотларни имзолаш тартиби ва бунда иштирок этувчи шахсларнинг мақоми белгиланган.

Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонун мақсадлари учун электрон имзо тушунчасининг таърифи мустаҳкамланди, у узатилаётган маълумотларда ифодаланган, уларга илова қилинган ёки мантиқан улар билан боғланадиган ва маълумотлар узатилиши муносабати билан имзо қўювчини идентификация қилиш ва имзо қўювчи узатилаётган маълумотларда ифодаланган ахборотга рози эканлигини кўрсатиш учун қўлланилиши мумкин бўлган электрон шаклдаги маълумотлар сифатида тавсифланди.

Электрон рақамли имзо тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлган узатилаётган маълумотлар тушунчаси Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонунда келтирилган таъриф билан аиний.

Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонунда сертификат, имзо қўювчи, сертификатлаштирилган хизматларни етказиб берувчи тушунчаларига ҳам таъриф берилган.

Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонун электрон имзоларни яратишнинг ҳар қандай усуллари учун тенг ҳуқуқий режимни белгилайди. Қўлланилаётган усулларнинг бирортаси ҳам истисно этилиши, чекланиши ёки юридик кучдан маҳрум этилиши мумкин эмас. Бунда қўлланилган электрон имзо ундан фойдаланиш мақсади билан мос келадиган даражада ишончли бўлган ҳолда узатилаётган маълумотларга нисбатан шахс ўз қўли билан қўядиган имзога доир ҳар қандай талаб бажарилган деб ҳисобланади.

Электрон имзо қуйидаги ҳолларда ундан фойдаланиш мақсади билан мос келадиган даражада ишончли ҳисобланади:

- электрон имзони яратиш учун маълумотлар улардан фойдаланиш нуқтаи назаридан фақат имзо қўювчи шахс билан боғлиқ бўлса, яъни имзо фақат ўз эгасини идентификация қилса;
- электрон имзони яратиш учун маълумотлар имзо қўйиш пайтида фақат имзо қўювчининг назорати остида турган бўлса;
- имзо қўйилгандан кейин электрон имзога киритилган ҳар қандай ўзгартиришни аниқлаш мумкин бўлса;
- имзо мавжудлигига қўйиладиган юридик талаб мақсадларидан бири у тегишли бўлган ахборотнинг яхлитлигини кафолатлашдан иборат бўлса, имзо қўйилгандан кейин ушбу ахборотга киритилган ҳар қандай ўзгартиришни аниқлаш мумкин бўлса.

Имзо қўювчи шахснинг бошқа далилларни тақдим этиш ёки электрон имзонинг ишончлилигини тасдиқлаш ёки рад этиш бошқа усулларида фойдаланиш имкониятлари чекланмайди.

Электрон имзолар тўғрисидаги Намунавий қонуннинг айрим моддалари кўриб чиқиладиган

<sup>1</sup> Комаров А.С. Международная унификация правового регулирования внешнеэкономической деятельности // Законодательство. 1999. – №11.

муносабатларнинг имзо кўювчи ва сертификатлаштирилган хизматларни етказиб берувчи сингари иштирокчилари хулқ-атворини тартибга солади. Н.Дмитрик бу хусусда шундай деб ёзади: “Хуқуқ масалаларини ва технология масалаларини бирлаштириш муаммоси MLESда анъанавий усул билан ҳал этилган. Одатдаги, “қоғозли” хуқуқий муносабат, қоида тариқасида, икки томон-контрагентлар фаолияти билан боғлиқ бўлса, электрон имзони қўллаш билан боғлиқ ҳолда учинчи томон пайдо бўлиши мумкин. Бу томонлардан бири ёки иккаласининг талабига кўра имзони ҳужжатга имзо кўювчи сифатида кўрсатилган томон бажарганини тасдиқлай оладиган ишончга лойиқ шахс бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, учинчи томон техника масалаларини ҳал қилиши керак. MLESда у “сертификатлаштирувчи провайдер” (ёки “сертификатлаштирилган хизматларни етказиб берувчи”) (certification service provider) деб аталади<sup>1</sup>. Бунда хуқуқий муносабатдаги шахслар сони амалда учтадан кам бўлиши ҳам, кўп бўлиши ҳам мумкин. Агар имзонинг ҳақиқийлигини олувчи томоннинг ўзи текшириши мумкин бўлса, улар иккита бўлиши; имзони текшириш функциялари бир нечта шахс ўртасида тақсимланган бўлса, тўртта ёки ундан ортиқ бўлиши мумкин<sup>2</sup>. Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, электрон хуқуқий муносабатлар томонлари-контрагентлари ва сертификатлаштирувчи шахсдан ташқари, доим электр алоқа хизматларини кўрсатадиган шахс, яъни маълумотларни бир томондан бошқа томонга узатиш бўйича воситачи мавжуд бўлади.

Томонлар электрон имзолар ёки сертификатларнинг муайян турларидан фойдаланиш тўғрисида ўзаро келишган ҳолларда, бундай келишув трансчегаравий эътироф этиш мақсади учун етарли деб топилади, бундай келишув ҳақиқий бўлмаган ёки қўлланиладиган ҳуқуққа мувофиқ кучга эга бўлмаган ҳоллар бундан ҳуқуқсиз.

Қайд этиб ўтилганидек, юқорида кўриб чиқилган ҳужжатлар умуммажбурий кучга эга эмас, уларнинг норматив-хуқуқий хусусияти қоидаларнинг тавсиявийлиги билан бирикади. Сўнгги вақтга кўриб чиқиладиган соҳада қўшилган давлатларнинг барчаси ижро этиши учун мажбурий бўлган тегишли даражадаги халқаро битимлар мавжуд эмас эди.

2005 йил 23 ноябрда Нью-Йоркда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеяси UNCITRAL томонидан ишлаб чиқилган Халқаро шартномаларда электрон хабарлардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенцияни<sup>3</sup> қабул қилди. Унда юқорида келтирилган ҳужжатларнинг қоидалари ўз тасдиғини топди. Мазкур Конвенция Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо мамлакатлар имзолаши учун 2006 йил 16 январдан 2008 йил 16 январгача очиқ деб эълон қилинди. У Конвенцияни уч давлат имзолаган санадан эътиборан олти ойдан сўнг кучга киради.

<sup>1</sup> Бунда “сертификатлаштирилган хизматларни етказиб берувчи” атамасини қўллаш, бизнингча, ўринли бўлади, чунки “провайдер” атамасини аҳолининг аксарият қисми Интернетдан фойдаланиш имкониятини берувчи шахс билан боғлайди.

<sup>2</sup> Дмитрик Н. Интернационализация правового регулирования вопросов применения электронных подписей // <http://www.russianlaw.net/law/doc/al19.htm>

<sup>3</sup> Қаранг: Конвенция ООН об использовании электронных сообщений в международных договорах // <http://www.ifar.ru/pr/2005/051128aa.htm>

Мазкур Конвенциянинг юқорида кўриб чиқилган ҳужжатлардан фарқи шундаки, у тижорат корхоналари турли давлатларда жойлашган томонлар ўртасида шартнома тузилиши ёки уни бажариш муносабати билан электрон хабарлардан фойдаланишга нисбатан қўлланилади. Бунда томонларнинг тижорат корхоналари турли давлатларда жойлашгани, шунингдек уларнинг давлатга мансублиги, фуқаролик ва савдо мақоми, шартноманинг фуқаролик ёки савдо мақоми эътиборга олинмайди. Шундай қилиб, Конвенция унга қўшилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзоси бўлган мамлакатларнинг барчаси учун электрон хабарларни қўллаш имконияти ва уларнинг тенг кучини белгилайди. Аммо Конвенция қоидалари қуйидагиларга нисбатан қўлланилмайди:

а) қуйидагиларга тегишли бўлган электрон хабарларга:

- шахсий, оилавий ёки рўзғор мақсадларида тузилган шартномаларга;

- фонд бозорида тартибга солинадиган битимларга;

- чет эл валютаси билан битимларга;

- банклараро тўлов тизимлари ва битимларига ёки қимматли қоғозлар ёхуд бошқа молиявий активлар ёки воситалар учун ҳисоб-китоб-клиринг тизимларига;

- воситачида сақланаётган қимматли қоғозлар ёки бошқа молиявий активлар ёкин воситалардаги таъминлаш ҳуқуқларини ўтказиш ёхуд уларни сотиш ёки қарз беришга ёкин уларга эғалик қилишга ёхуд уларни қайтариб сотиш тўғрисидаги битимга;

б) ўтказиладиган ёки оддий векселларга, транспорт юкхатларига, коносаментларга, омбор тилхатларига ёки тақдим этувчи ёки бенефициарга товарларни етказиб бериш ёки пул суммасини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини берадиган ҳар қандай айланма ҳужжатлар ёки воситаларга.

Конвенцияда битим томонлари ушбу Конвенциянинг қўлланишини истисно этишлари ёки унинг исталган қоидадан четга чиқишлари ёкин унинг амал қилишини ўзгартиришлари мумкинлиги ҳақидаги муҳим ва айнаи вақтда баҳсли қоида ҳам белгиланган. Давлатлар Конвенцияга қўшилаётганда эса бирон-бир изоҳотга йўл қўйилмайди.

Конвенция электрон хабарларнинг юридик кучини шак-шубҳасиз тан олади. Унга кўра, хабар ёки шартнома фақат улар электрон хабар шаклида тузилгани туфайли ҳақиқийлик ёки даъво кучидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Конвенция хабар ёки шартнома бирон-бир аниқ шаклда тузилиши ёки тасдиқланишини талаб қилмайди. Бундан ташқари, қонун ҳужжатлари хабар ёки шартномани ёзма шаклда тақдим этишни талаб қилган ёки ёзма шакл йўқлигида муайян оқибатлар келиб чиқишини назарда тутган ҳолларда, ушбу талаб электрон хабарни тақдим этиш йўли билан бажарилган деб ҳисобланади, башарти унда ифодаланган ахборот кейинчалик фойдаланиш учун очиқ бўлса.

Конвенция томонларнинг электрон хабарни имзолаш ёки уларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш усулини танлаш имкониятларини чекламайди. Қонун ҳужжатлари хабар ёки шартномани имзолашни талаб қилган ёки имзонинг йўқлиги муайян оқибатлар келиб чиқишини назарда тутган ҳолларда, ушбу талаб электрон хабарга нисбатан бажарилган ҳисобланади, башарти:

- имзо қўювчини идентификация қилиш ва унинг электрон хабардаги ахборотга нисбатан ниятини кўрсатиш учун бирон-бир усул қўлланилган бўлса;

- ушбу усул электрон хабарни тайёрлаш ёки узатиш мақсади учун ишончли бўлса ёки ўз-ўзича томонни идентификация қилса ва унинг унинг электрон хабардаги ахборотга нисбатан ниятига ишора қилса (Конвенциянинг 9-моддаси).

Қонун ҳужжатлари хабар ёки шартномани уларнинг ҳақиқий шаклида тақдим этишни талаб қилган ёки ҳақиқий шаклнинг йўқлиги муайян оқибатлар келиб чиқишини назарда тутган ҳолларда, ушбу талаб электрон хабарга нисбатан бажарилган ҳисобланади, башарти:

– у ўзининг якуний шаклида электрон хабар кўринишида ёки бошқа бирон-бир кўринишда биринчи марта тайёрланган пайтдан бошлаб ундаги ахборотнинг яхлитлиги бузилмаганини тасдиқловчи ишончли далиллар мавжуд бўлса;

– ундаги ахборотни тақдим этиш талаб этилган ҳолда, мазкур ахборотни у тақдим этилиши лозим бўлган шахсга намоиш этиш мумкин бўлса.

Бунда яхлитлики баҳолаш мезони бўлиб ахборот тўлиқ ва ўзгаришсиз сақлангани хизмат қилади; талаб этиладиган ишончлилик даражаси ахборотни тайёрлаш мақсади ва барча тегишли ҳолатлар ҳисобга олинган ҳолда баҳоланади (Конвенциянинг 9-моддаси).

Конвенция электрон битимларни тузиш учун муҳим бўлган бошқа ҳолатларни, хусусан: электрон хабарларни юбориш ва олиш вақти, шартнома тузиш ҳақидаги тақлифлар, шартнома тузиш учун хабарлар автоматлаштирилган тизимларидан фойдаланиш, электрон хабарлардаги хатоларни ҳам тартибга солади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти норма ижодкорлиги фаолияти билан бир қаторда, электрон савдо соҳасида халқаро ҳуқуқни шакллантиришда Европа Иттифоқи ҳам фаол иштирок этмоқда. 1998 йилда у “Ички бозорда электрон савдонинг баъзи бир жиҳатлари тўғрисида” Директива қабул қилди. Ушбу Директиванинг асосий вазифаси Европа Иттифоқи аъзоси бўлган давлатлар ўртасида халқаро электрон тижорат лозим даражада фаолият кўрсатиши учун шароитларни таъминлашдир. ЮНСИТРАЛ Намунавий қонуни билан таққослаганда, мазкур Директива электрон савдо соҳасидаги кенг ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни белгилайдиган анча катта ҳужжат ҳисобланади. Бу ҳужжатда умумий қоидалардан ташқари, электрон савдонинг айрим жиҳатларини янада муфассал тартибга солувчи нормалар мажмуи ҳам мустаҳкамланган.

Электрон савдо соҳасида Европа ҳуқуқини шакллантирувчи яна бир муҳим ҳужжат 1999 йил декабрда қабул қилинган “Электрон имзолардан фойдаланиш учун Ҳамдўстликнинг ҳуқуқий асослари тўғрисида”ги Директива ҳисобланади. Мазкур ҳужжат электрон имзолардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни айниқса тўлиқ тартибга солади. У Европа Иттифоқи ва унга аъзо мамлакатларга электрон савдони давлат томонидан тартибга солиш ишида пешқадамликни қўлга киритиш имконини берди. Бу қонун ҳужжатини қабул қилишнинг мақсади – Интернет орқали бизнес билан шуғулланишни таъминлаш.

Бундан ташқари, Европа Иттифоқи электрон тижоратни тартибга солишга қаратилган бошқа бир қатор ҳужжатларни ҳам қабул қилди. Уларнинг орасида “Электрон савдо тўғрисида”, “Масофадан туриб тузиладиган контрактлар борасида истеъмолчиларни ҳимоя қилиш тўғрисида” ва бошқа директивалар бор.

Электрон тижоратни бирхиллаштириш борасидаги фаолият билан наинки давлатлараро, балки нодавлат халқаро ташкилотлар ҳам шуғулланади. Аммо бу борада улар анча пассив ва одатда соф техник функцияларни бажаради, масалан, ахборот тўплаш ва мавжуд нуқтаи назарларни умумлаштириш билан кифояланади.

Бундай ёндашув бугунги кунда ўринли эмас ва юзага келган ҳуқуқий вазият билан мос келмайди. Электрон тижоратнинг таркибий қисми ҳисобланадиган электрон пул ўтказиш (Electronic Funds Transfer ёки EFS) соҳасидаги муносабатларни самарали тартибга солувчи ташкилотлардан бири Бутунжаҳон банклараро телекоммуникациялар жамияти (SWIFT, SWIFT-BIC) ҳисобланади. SWIFT – Бельгия ҳуқуқи бўйича рўйхатдан ўтказилган матлубот жамият. Ушбу ташкилотнинг асосий вазифаси – банк ва молиявий ахборотни ҳисоблаш техникаси воситалари негизда жадал узатиш<sup>1</sup>. Visa International банк муассасалари уюшмаси жаҳоннинг икки юздан зиёд мамлакатда фаолият олиб боради. Бу уюшма битимларни амалга ошириш, шу жумладан фирибгарликдан ҳимоя қилиш ва низоларни ҳал этиш хизматларини «VisaNet» ахборот тизими воситасида кўрсатади<sup>2</sup>. Мазкур ташкилотнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ўз иш қоидаларини беллигайди ва шу тариқа уларга муносабатларнинг иштирокчилари учун мажбурий тус беради.

Шу нуқтаи назардан Америка Қўшма Штатларининг Интернет тармоғида адреслар маконини тақсимлаш бўйича корпорацияси (ICANN) фаолияти ҳам диққатга сазовор. Хусусан, С.В.Бахин фавқулодда вазият – домен номларини трансегравий маконда рўйхатга олишга нисбатан миллий ташкилот монополиясини кўрсатиб ўтади<sup>3</sup>. Аммо шуни қайд этиб ўтиш лозимки, Интернет тармоғи ўзининг ҳозирги қиёфасини касб этишида мазкур ташкилотнинг хизмати катта. Хусусан, ICANN ўзи қабул қилаётган қарорларнинг барчасини олдин турли мамлакатлардаги Интернет маконидан фойдаланувчилар, бизнес ва давлат идоралари билан муҳокама қилади. ICANN ҳужжатларининг муҳокамаси бугунги кунда турли шаклларда ўтказилади. Масалан, тасдиқлашдан олдин барча ҳужжатлар ташкилотнинг расмий сайтида шарҳлаш учун очиқ ҳолатда жойлаштирилади. Бундан ташқари, корпорация вақти-вақти билан халқаро конференциялар ўтказиши. Афсуски, ҳозирги босқичда тартибга солиш

<sup>1</sup> Қаранг: Бахин С.В. Влияние технологий на современное международное право // Современное международное частное право в России и Евросоюзе: монография. Книга первая / под ред. М.М. Богуславского, А.Г. Лисицына-Светлакова, А. Трунка. – М., 2013. – 128-б.

<sup>2</sup> Қаранг: Галенская Л.Н. Правовое регулирование международных картонных платёжных систем // Журнал международного частного права. 2012. – №1. – 5-б.

<sup>3</sup> Қаранг: Бахин С.В. Влияние технологий на современное международное право // Современное международное частное право в России и Евросоюзе: монография. Книга первая / под ред. М.М. Богуславского, А.Г. Лисицына-Светлакова, А. Трунка. – М., 2013. – 130-б.

воситалари занжирида ўзини ўзи тартибга солиш эътибордан четда қолмоқда, лекин мазкур усул амалда энг фаол ҳисобланади. Бунда шуни тушуниш лозимки, ўзини ўзи тартибга солиш тармоқни тартибга солиш усуллари билан бири сифатида ижтимоий зарурат билан эмас, балки виртуал макон архитектураси билан белгиланади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, электрон савдо соҳасидаги муносабатлар миллий даражада ҳуқуқий тартибга солинишида давлат томонидан тартибга солиш усулининг пасайгани ҳамда халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш ва ўзини-ўзи тартибга солиш воситаларининг роли кучайгани аниқланди. Мазкур ҳолат хорижий давлатларда ва халқаро миқёсда электрон савдони ҳуқуқий тартибга солиш тажрибаси билан ҳам тасдиқланди. Бунда халқаро ҳужжатлар билан миллий қонун-ҳужжатлари нормаларини унификациялаш ҳамда ўзини-ўзи бошқариш тизимига алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини намоён қилди.

**Аннотация:** Мақолада муаллиф томонидан электрон тижоратнинг халқаро миқёсда тартибга солиниши ва мазкур соҳага оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили амалга оширилган. Муаллиф мазкур соҳадаги халқаро ҳужжатларни танқидий жиҳатдан ўрганиб, ушбу ҳужжатларнинг электрон тижорат муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солишдаги аҳамиятини кўрсатган.

**Калит сўзлар:** электрон тижорат, электрон савдо, электрон рақамли имзо, халқаро ҳужжат, халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш.

**Аннотация:** В статье автор осуществил анализ международно-правового регулирования электронной коммерции и международно-правовых документов в данной сфере. Автор, проведя критическое изучение международных документов, показал их значение в регулировании электронной коммерции.

**Ключевые слова:** электронная коммерция, электронная торговля, электронная цифровая подпись, международный документ, международно-правовое регулирование.

**Annotation:** In article the author carried out the analysis of international legal regulation of electronic commerce and international legal documents in this sphere. The author carried out critical analyze of the international documents and showed their value in regulation of electronic commerce.

**Key words:** electronic commerce, electronic trading, digital signature, international document, international legal regulation.

#### Адабиётлар рўйхати:

1. Бахин С.В. Влияние технологий на современное международное право // Современное международное частное право в России и Евросоюзе: монография. Книга первая / под ред. М.М. Богуславского, А.Г. Лисицына-Светлакова, А. Трунка. – М., 2013. – 128-б.

2. Галенская Л.Н. Правовое регулирование международных картонных платёжных систем // Журнал международного частного права. – №1. 2012. – 5-б.

3. Дмитрик Н. Интернационализация правового регулирования вопросов применения электронных подписей // <http://www.russianlaw.net/law/doc/al19.htm>

4. Комаров А.С. Международная унификация правового регулирования внешнеэкономической деятельности // Законодательство, 1999. – №11.